

NICKI BULLINGA *Het kasteel van Ooij*

In 1790 wordt Otto Willem Hendrik graaf van Bylandt beleend met de heerlijkheid Ooij. Het erbij behorende kasteel, het 'Hoog-adelyk Huys Ooij', was al sinds het begin van de zeventiende eeuw, door huwelijk van Margaretha Judith van Ooij met Roelman, graaf van Bylandt, in het bezit van de familie. Otto Willem Hendrik wil er blijkbaar een centje aan verdienen want hij besluit het kasteel te verhuren. De kost gaat voor de baat uit: in 1791 vindt een ingrijpende renovatie plaats. Veel profijt heeft het Huis Ooij de graaf van Bylandt niet opgeleverd. In de winter van 1794-1795 wordt het kasteel door Franse invasietroepen grotendeels vernield. De graaf laat een lijst van de aangerichte schade opmaken en dit

schaderapport geeft een – onvolledig – beeld van de aanzienlijkheid van het kasteel: 'kookkeuken, bierkelder, grote zaal, de Boskamer, de heerskamer, Mevrouws kamer, de mamesels kamer, domestique eetkamer, eetzaal en biljardzaal, slaapkamer, twee strijkkamers, gang en trappehuis en bovengang.'¹ Wat te doen? Na amper vijf jaar weer een renovatie?

F. Couwenbergh.
Naar een prent
van C. Pronk,
1731

DE OORSPRONG VAN DE OOIJSE BURCHT

Een van de oudste vermeldingen van de heren van Ooij is van 1084. Of dat onze heren van Ooij zijn, is overigens niet helemaal zeker, zoals verderop blijken zal. Een eeuw later, in 1184, is sprake van een 'eigen goed' met een daarop gelegen kasteel van Stephanus van Ooij. De oorsprong van de Ooijse burcht ligt dus in de twaalfde eeuw.²

In het Europa van de elfde eeuw kwamen stenen bouwwerken in zwang: dit waren kerken, en in de twaalfde eeuw begon men stenen huizen en kastelen te bouwen. De middeleeuwse schrijvers gebruikten verscheidene benamingen voor kasteel, soms zelfs in een en dezelfde oorkonde. Uit het Latijn zijn overgeleverd: *castrum*, *castellum*, *municipium*.³ In het Nederlands worden *huus*, *borg*, *casteel*, *steen* en *burch* door elkaar gebruikt.⁴

Er zijn nog oudere middeleeuwse fortificaties dan de stenen kastelen. Dit zijn de zogenoemde 'aarden wallen' in de provincies Gelderland en Overijssel (elfde en twaalfde eeuw). Deze staan ook bekend als 'ringwallen', grote ronde of ovale aarden wallen met greppels van circa 2 tot 4 meter hoog. Deze ringwallen bestonden niet alleen uit aarde, maar waren tevens gevuld met steenmateriaal, de zogenoemde breuksteen. De ringwal is de eenvoudigste en snelste vorm van bescherming, reeds in de prehistorie toegepast. Soms groef men er een gracht omheen. Als de aarden wal niet hoog genoeg was, werd er een houten palissade omheen gebouwd. In een later stadium werden de binnenterreinen opgehoogd en ontstonden de mottekastelen. Zij domineerden het omringende landschap en boden een betere bescherming.

DE MOTTE

Het woord 'motte' is van Franse oorsprong en werd zo'n 150 jaar geleden in de cultuurhistorie geïntroduceerd. Het woord betekent 'plag, zode', dus een motteheuvel zou gestoken zijn uit kleizoden, kleiplaggen.⁵ Er is ook verondersteld dat het woord van het Latijnse 'mota' zou afstammen, maar 'mota' betekent gracht, en dat is toch wat anders dan de eigenlijke motte.

Een motte is over het algemeen een kunstmatig opgehoogde heuvel die ontstaan is door het graven van een droge of natte gracht. Met de opgegraven grond werd het terrein binnen de gracht opgehoogd. Op de geëgaliseerde top kwam een (meestal) houten toren te staan, die nog eens extra beschermd werd door een houten palissade. De ondergrond van een motte moest zeer stevig zijn. De grachtgrond was meestal niet voldoende om er een motte van te bouwen en er een toren op te funderen. Dus werd er eerst een laag van zoden gelegd die voor de stevigheid moesten zorgen. De vakken die op deze manier ontstonden vulde men met grond en hout waardoor een verankering plaatsvond. Dan was het wachten op het inklinken van de mottegrond: een houten of stenen toren kon eenvoudigweg niet op een 'verse' motte gebouwd worden. Dit kostte tijd, en in roerige tijden was het niet altijd mogelijk om zolang te wachten, er moest immers snel bescherming geboden worden. In sommige gevallen werden de voeten van de toren in het talud gefundeerd, om zodoende het verzakken van motte en toren tegen te gaan.

Het aanleggen van mottes verliep meestal in meerdere stadia. Het ophogen van de heuvel ging in 2 à 3 niveaus tot 'tegenwoordige' hoogte. Hoge mottes kwamen in zwang, men was in de verdediging op een hoger plateau immers

beter af dan de beneden staande aanvallers. Maar niet alles mocht. Reeds in de tijd van Karel de Grote was het bouwen van versterkingen aan regels onderworpen. De 'courtis' of hof (versterkte woonplaats) mocht men zó versterken dat men er veilig zat; de gracht mocht niet dieper zijn dan één man kon uitgraven en de wal die er omheen werd gebouwd moest zo laag blijven dat een ruiter te paard er overheen kon kijken.⁶

Op de motte zelf verscheen de eigenlijke burcht. Daarvoor, buiten de gracht, kon er dan nog een soort binnenhof zijn, in Nederland ook wel 'voorburcht' genoemd. In Frankrijk, waar de oorsprong van veel van onze kasteelbenamingen ligt, heetten de kastelen 'chateau à motte' en voor de voorburcht gebruikte men de naam 'basse-court'.

Huis op een motte?

Het kasteeltype van een toren op een motte en een binnenhof kan beschouwd worden als de voorloper van de dertiende- en veertiende-eeuwse polygonale kastelen. De grote donjon of woontoren zou dan het belangrijkste element van de later uitgebreide kastelen worden.

HEERLIJKHEDEN

De mottes werden op strategische en economisch belangrijke plaatsen zoals bij rivieren en kruispunten van (handels)wegen gebouwd. Bekende twaalfde-eeuwse mottekastelen in Nederland zijn onder meer Kessel, Millen, Leiden, Coevorden, Montferland, Oostvoorne, Borsselen, Limbricht en Grubbevorst. De compacte mottekastelen werden de administratieve centra van de opkomende heerlijkheden. De adel, die zich in kastelen ging vestigen, probeerde de

eigen inkomsten te vergroten door de omgeving te overheersen en het volk afhankelijk te maken. De landsheren plaatsten 'castellani' (kasteleinen) op hun kastelen, een soort militaire ambtenaren die geassisteerd werden door 'purchmanni' (borgmannen).⁷ De beloning voor de diensten van de borgmannen en de kasteleins werd 'borchleen' genoemd.

Het bouwen van versterkingen was aanvankelijk een voorrecht van de kroon. Binnen het leenstelsel kreeg de koning, die bovenaan de piramide stond, plaatsvervangers (leenmannen en vazallen), die mettertijd steeds machtiger werden, vooral toen in de elfde eeuw de lenen erfelijk bezit van bepaalde geslachten werden. Deze vrije heren konden steeds meer macht vergaren doordat zij – al dan niet met toestemming van de landsheer – op hun grondgebied torens, mottekastelen en dergelijke gingen bouwen. De kroon behield zich echter het recht voor om deze versterkingen af te breken als deze voor de leenheer een te grote bedreiging werden. Het feit dat de heren zich naar hun stamburcht noemden geeft de belangrijkheid aan van hun kasteel, van waaruit de heren tevens hun bezit uitbreidden. Zo nam in het graafschap Gelre in de dertiende eeuw het aantal adellijke burchten aanzienlijk toe. Zij werden als permanente basis gebruikt door en voor de dynastieën en ministerialen en waren gesitueerd in het hart van het heerlijk bezit.

HET GRAAFSCHAP GELRE

Gelre is een kastelenrijk gebied. Het werd pas na 1050 een territoriale staat; Brabant, Utrecht en Holland bijvoorbeeld gingen hem voor. Aanvankelijk was Gelre een graafschap. In de dertiende eeuw trouwde een graaf Gerard met Irmgarde, dochter van graaf Otto van Zutphen, waardoor Gelre en Zutphen verenigd werden. Toen graaf Reinald I (1326-1343) in 1334 tot hertog van Gelre verheven werd, gingen de hoge adellijke heren van Gelre een grotere rol in de territoriale politiek spelen.

Het hertogdom Gelre bestond uit vier kwartieren: het Overkwartier en de kwartieren van Nijmegen, Arnhem en Zutphen. Alleen al in het Kwartier van Nijmegen werden in de middeleeuwen zestig landgoederen beleend; Ooij was een van de twee rijkslenen.⁸ De leenman van een 'open huis' (een kasteel waarop het openingsrecht, het *ius aperturae* van toepassing was), was verplicht zijn huis/kasteel open te stellen voor de leenheer als deze van de versterking gebruik wilde maken. Tevens kon hij er in geval van oorlog zijn troepen legeren en er zelf verblijven. De macht van de leenman werd hierdoor natuurlijk flink beperkt, wat in principe ook de opzet van de leenheer geweest moet zijn.

Het openingsrecht viel in Gelre terug te voeren op het landsheerlijke versterkingsrecht. Uitbreiding van de grafelijke en hertogelijke macht over andere kastelen en gebieden was vooral in de dertiende eeuw mogelijk door dit recht. De hertog kon op grond hiervan kastelen bouwen. Tevens kon hij toestemming geven aan anderen om kastelen in zijn gebied te bouwen. Deze toestemming gaf

de hertog in ruil voor bijvoorbeeld een leenopdracht. Pas in de dertiende eeuw kwam de verwerving van eigen kastelen echt goed op gang. De oorzaak hiervan ligt in het feit dat de Gelderse heren vrij laat begonnen met de uitbreiding van het eigen machtsgebied. Onder Otto II (1229-1271) neemt het Gelderse kastelenbezit aanzienlijk toe. Onder de al genoemde Reinald I (1326-1343) kwamen er veel open huizen.

DE HEREN VAN OOIJ

De heren van Ooij waren waarschijnlijk een vrij en adellijk geslacht. Een van de eerste vermeldingen komt voor in een oorkonde uit 1084: Adelheit, dochter van graaf Everhard, draagt haar goed 'Ortina' op aan de bisschop van Utrecht en ontvangt het in leen terug. Als getuige treedt daarbij Werenbertus de Oya op.⁹ Hierbij moet echter een kanttekening gemaakt worden. Met het landgoed 'Ortina' is zeer waarschijnlijk 'Orthen' bij Den Bosch bedoeld, waar een kasteel met de naam 'Oyen' stond! En in dat geval zou onze Werenbertus zo'n gehate Brabander geweest zijn in plaats van één van de heren van (onze) Ooij.

De heren van Ooij zijn een invloedrijk geslacht geweest; herhaaldelijk treden zij als getuigen op bij leenopdrachten en geschillen, zoals bijvoorbeeld in 1233, wanneer Gerard van Ooij getuige is bij de verheffing van Arnhem tot stad door graaf Otto.¹⁰ Het was in die tijd een belangrijke zaak als je je naar een bepaald bezit kon vernoemen. De eerste vermelding van het kasteel van Ooij komt in een oorkonde uit 1184 voor: paus Lucius III bevestigt de goederen die door aartsbisschop Philipp van Heinsberg (1167-1191) verworven zijn in het kader van de uitbreiding van het aartsbisdom Keulen. Het kasteel wordt op 7 maart van dat jaar beschreven als 'allodium Stephanis de Oya, cum ipsius loci castro'.¹¹ Daarvoor hadden de heren het kasteel als rijksleen ontvangen van (dus opgedragen aan) de keizer. Door deze oorkonde zijn ze leenmannen van het aartsstift Keulen geworden. In 1202 zou de hertog van Brabant het kasteel hebben veroverd.¹² Het is onduidelijk hoe het kasteel weer in het bezit van de keizer is gekomen, maar tot 1254 waren de heren van Ooij rechtstreeks leenmannen van de keizer. In dat jaar moest heer Bertold van Ooij kasteel en goed afstaan aan graaf Otto van Gelre en zich onder diens gezag plaatsen. In de giftbrief van Rooms-koning Willem II wordt dit beschreven:

'Wilhelmus Dei Gratia Romanorum Rex semper Augustus, universis ac fingulis, praesencia inspecturis gratiam suam & omne bonum. Ad noticiam universorum, ac singularum, volumus pervenire, quod, illustri viro, Comiti Gelrensi, in remuneracionem sui pii obsequii, *Castrum apud Oye & quicquid Bertholdus vir nobilis*, ab Imperio tenuit & habuit, in feodum concessimus, sibi, cum aliis bonis suis, quaedam Otto Comes ab Imperio habet, possidendum, praesentium testimonio literatum.'¹³

Waarschijnlijk is er grote rivaliteit geweest tussen Ooij en Gelre. De heren van Ooij keerden zich tegen het Gelders gezag en steunden nu de graaf van Kleef. In

1282 werd het 'castrum de Oye' open huis voor deze graaf. In de veertiende eeuw vindt pas een verzoening plaats en wordt een zekere Gerard van Ooij als leenman van de Gelderse graaf vermeld. Wat was dat nu voor een kasteel, dat blijkbaar toch een gewild object was, een bron van inkomsten (of ergernis?) voor de heren van Ooij en de graven van Gelre?

HET KASTEEL VAN OOIJ

In een beleningsoorkonde van 1395 staat: 'die borch ende vorburch tot Ooj; den vürsten singelgrave omme die borch tot Oy'.¹⁴ Het kasteel is dan uitgebreid met een *voorburch*, zodat er nu ook sprake is van een *hoofdburch*. Het woord 'vürsten' geeft te denken: het gaat om de eerste gracht die om de voorburch ligt. Zouden er meerdere singelgrachten geweest zijn? Luchtfoto's van het terrein zou men kunnen interpreteren als zouden er eertijds een viertal ovaal verloopende grachten met tussensingels hebben bestaan.¹⁵ Waar men over een 'vürsten' singelgracht spreekt, lijkt het logisch dat er een 'achtersten' – dus de gracht die om de motte heen ligt – zou zijn, maar vier stuks? Voor een eenvoudige donjon, zelfs met voorburch, zou dit wel een erg gecompliceerd grachtenstelsel zijn. In het leenregister van 1420 is sprake van 'die borch ende vorburch tot Oy, end dat gerichte, hoge ende lege, buten den uutersten cingelgrave om de borch voors'.¹⁶ Afbeeldingen en een vooroorlogse luchtfoto maken in ieder geval duidelijk dat de hoofdburch op een rond, omgracht eiland van circa 45 m doorsnede stond. De brug naar de voorburch werd door een stevige toren beschermd. De kern van de hoofdburch bestond uit een zware, vierkante toren of donjon, die volgens een achttiende-eeuwse beschrijving uit tufsteen (duifsteen) was opgetrokken.¹⁷ Mogelijkerwijs was deze stenen toren de opvolger van een houten vooranger. Op een luchtfoto uit 1937 ziet men een witte stip in het centrum van de donjon. Deze is geïnterpreteerd als zijnde de poer die de centrale kolom droeg, dus de aftekening van een pijler die het steunpunt heeft gevormd van de overwelling van de kelderruimte.¹⁸

Het kasteelterrein werd in 1981 door de Nijmeegse afdeling van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland onderzocht. De fundering van de donjon werd teruggevonden op 30 cm onder het huidige maaiveld, dat door de eeuwen heen verlaagd is. De fundering bleek 1,80 m breed te zijn, en ging 1,25 m de diepte in. De omtrek zal circa 11,25 bij 11,25 m geweest zijn. De donjon was echter op een laaggelegen oeverwalafzetting langs de Waal gebouwd. Vanwege het gevaar van overstroming is rond de voet van de toren een cirkelvormige ophoging aangebracht met een diameter van circa 45 m. Deze diameter kan evenwel van een schildmuur geweest zijn met de voet in het water. Dan hoeft de motte niet per se 45 m in diameter gehaald te hebben.

De ophoging heeft onderzoekers ertoe gebracht het kasteel van Ooij als een mottekasteel aan te merken. Het heeft de uiterlijke kenmerken: een ophoging, een hoofdtoren op de top en een gracht er omheen. Maar een ophoging is niet

per se een motte, een hoge burchtheuvel. Men kan nooit zeker weten of Ooij een motte geweest is, omdat het terrein in de late middeleeuwen om de een of andere reden – bij de uitbreiding van het kasteel – is verlaagd tot de hoogte van de voorburcht.

Er zijn zelfs historici die ervan overtuigd zijn dat Ooij een *ronde burcht* was. Maar dat *ronde* slaat op het bouwwerk en niet op de plek waarop dat stond, met andere woorden de plaats is niet maatgevend. Om Ooij als een ronde burcht of een mottekasteel te classificeren is meer nodig. Het is veiliger Ooij aan te merken als een kasteelwerf, waarbij werf is afgeleid van wierde, dat is terp, opgehoogde aarde. Mij lijkt dat Ooij in oorsprong een zware donjon met aanbouw op een rond eiland is geweest. Tegen de donjon aan werden een woonvleugel en een

Restanten van de
voorburcht

kapel gebouwd, en de voorburcht werd extra beschermd door een tweede zware stenen toren. Sporen op de zuidmuur van de donjon duiden op verdwenen bebouwing, zoals te zien valt op de prent van C. Pronk uit 1731.

Er zijn niet veel tekeningen bekend van Ooij. In 1582 trok de burgerij van Nijmegen naar het door de vijand bezette kasteel en stak dat in brand: op 30 augustus 'iss der burgermister Hoecklom, mitt Wilhelm Lambertzsoen, schepen, ende Rutger Hoedemaecker, deputierde, bij sich hebbende die hopmanschap van de Burchtstraet, mitvlygenden vendlin utracken nae het huis Oy ende hebbe t selve beganst tontfest'.¹⁹ Het huis werd gedeeltelijk afgebroken, en in 1617 herbouwd. Aan deze herbouw dankt de tweede stenen toren zijn renaissancebekroning. In 1794 viel het kasteel ten prooi aan de furie van de Fransen.

ROEMLOOS EINDE

Blijkbaar hadden de Fransen danig huisgehouden. Graaf Otto van Bylandt zag herbouw van het Huis niet meer zitten en besloot het hoofdgebouw voor afbraak te verkopen. Deze verkoop vond plaats in augustus 1798. Artikel 6 van de verkoopvoorwaarden geeft aan wat er afgebroken mocht worden:

‘Den koper zal alleenlijk mogen afbreken ’t eigentlijke Kasteel zo en als het in zijne grachten gelegen is, dog geenszins de gebouwen welke over de brug op ’t Bassecour [Frans = basse-court, de lager gelegen binnenhof] staan zoo

Kasteelse Hof

als meede de stallinge aan de voorpoort, welke verkoopers Principaal aan zig behoud; ook zal de brug waarover men van ’t bassecour naar het Kasteel gaat in zijn geheel moeten blijven en de ronde muur welke aan de zijde van ’t Kasteel met zijn voet in de gracht staat en waarop de gem: brug gedeeltelijk rust, niet verder dan tot aan de begaane grond en op gelijke hoogte als de brug mogen afgebroken worden en door den koper op zijne kosten met een goede steene rollaag moeten voorzien worden...’²⁰

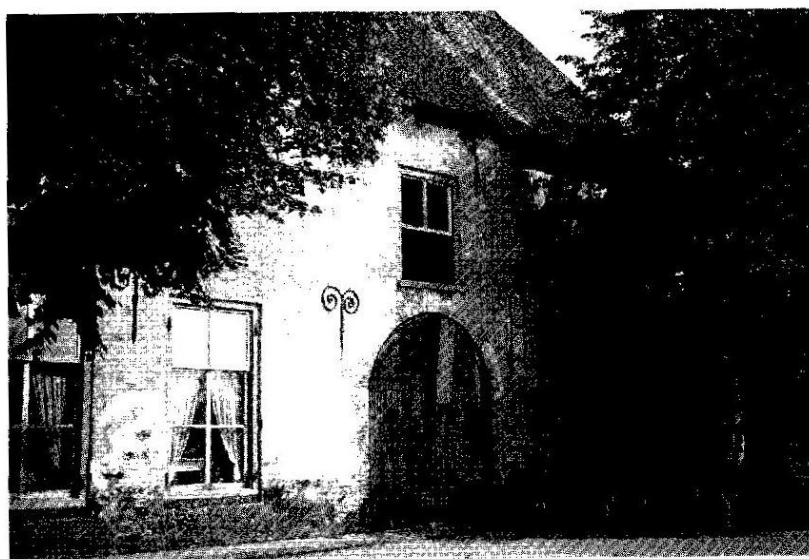
In de negentiende en twintigste eeuw gingen de heerlijke rechten van Ooij over op andere adellijke geslachten. Vanuit adellijk perspectief daalt dan het peil der eigenaren bedenkelijk. Via de Nederlandsche Maatschappij voor Grondbezit

kwam het Kasteelse Hof in 1922 in het bezit van de steenfabrikant v/h Firma Robert Janssen.

Ook de staat van de gebouwen op de Hof gaat sterk achteruit. Begin negentiende eeuw is de pas heropgerichte parochie van Ooij er een tijdlang gehuisvest geweest. Het Knechtenhuis diende als pastorie en het stalgebouw was ingericht als schuurkerk. Generaties kwamen en gingen en de grote stal, het Knechtenhuis en het sierlijke hoektorentje raakten steeds verder in verval. Na het hoofdgebouw dreigde nu ook het Kasteelse Hof roemloos ten onder te gaan.²¹

Gelukkig schiet het particulier initiatief van het nostalgische deel van de burgerij de erfenis van de zieltogende adel te hulp. In 1950 komen stalgebouwen hoektorentje in het bezit van de stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen',

Knechtenhuis

kort daarop ook het Knechtenhuis. Na nog wat wederwaardigheden zijn stalgebouw, hoektoren en Knechtenhuis in de jaren '60 en '70 in oude luister hersteld. Veel is het niet, als je het vergelijkt met het imposante kasteel van Ooij uit de achttiende eeuw, maar evengoed is er tenminste een stukje Ooijse historie bewaard gebleven.

Enkele zeventiende- en achttiende-eeuwse prenten laten het kasteel in zijn volle glorie zien. De middeleeuwse situatie is er echter, op de grote donjon na, nauwelijks in te herkennen. Een gereconstrueerde plattegrond van F. Gorissen, die gebaseerd is op een kadasterkaart uit 1820, laat zien hoe het kasteel er (gedeeltelijk) heeft uitgezien. Het achttiende-eeuwse kasteel is door leden van de heemkundekring De Duffelt in een maquette vereeuwigd. Zij zijn uitgegaan van de prenten van C. Pronk (1731), P. van Lienden (1752) en J. Cornet (1872) naar Th. Schutter (1752).

Men kan, na daartoe een afspraak gemaakt te hebben met de huidige bewoners, het kasteelterrein bezoeken. Met enige moeite kan men zich dan het rijke verleden van het kasteel en zijn heren voor de geest halen.

De foto's bij dit artikel zijn tussen 1943 en 1951 gemaakt door D.J.G. Buurman, Arnhem

1. A.G. Schulte, *Het Rijk van Nijmegen. Oostelijk gedeelte en de Duffelt* (Den Haag 1983), pp. 238-239.
2. Idem, p. 236.
3. Sidney Toy, *The castles of Great Britain* (Londen enz. 1963), p. 37.
4. Jan Besteman, 'Mottes in the Netherlands', in: *Liber Castellorum* (Zutphen 1981), p. 43.
5. Met dank aan prof. dr. J.G.N. Renaud, van wie deze informatie afkomstig is.
6. Ook deze informatie dank ik aan mijn wijze oude vriend J. Renaud.
7. K.A. Kalkwiek, *De hertog en zijn burchten* (Zaltbommel 1976), p. 25.
8. Idem, p. 110.
9. P. Bondam, *Charterboek der hertogen van Gelderland en Graaven Zutphen*, 2 dln. (Utrecht 1783), deel 2, p. 10.
10. E.M. Eliëns en J. Harenberg, *Middeleeuwse kastelen van Gelderland* (Rijswijk 1984), p. 270.
11. Bondam, *Charterboek*, deel 1, p. 240 nr. 65.
12. Schulte, *Het Rijk van Nijmegen*, p. 236.
13. Bondam, *Charterboek*, deel 1, p. 495 nr. 83 (curs. van mij, NB).
14. F. Gorissen, 'Die Burgen im Reich von Nimwegen ausserhalb der Stadt Nimwegen', in: *Niederrheinisches Jahrbuch* 1 v (1959), pp. 147-151, hier p. 148.
15. B. Aarts, 'Het voormalig kasteel Ooij', in: *Van Toen naar Nu* 12 (1982), pp. 74-80, hier p. 77.
16. Schulte, *Het Rijk van Nijmegen*, p. 236.
17. Idem, p. 240.
18. C.A.J. von Freytag Drabbe, 'Luchtfoto en geschiedenis', in: *Tijdschrift voor kadaster en landmeetkunde* 64 (1948), p. 161.
19. Eliëns en Harenberg, *Middeleeuwse kastelen*, p. 272.
20. Geciteerd in Schulte, *Het Rijk van Nijmegen*, p. 239.
21. Een uitgebreide beschrijving van de nog aanwezige resten van het Huis Ooij in Schulte, *Het Rijk van Nijmegen*, pp. 240-247.